

مروش های باستان شناسی تل اسید، فارس

دکتر علیرضا عسکری چاورده، دکترو پیترو، دکترو مژگان سیدین
دانشگاه شیراز، دانشگاه کمبریج پژوهشکده باستان شناسی

پاییز ۱۳۹۳

عنوان و نام پدیدآور	عسکری چاوردی، علیرضا، ۱۳۵۵
مشخصات نشر	تهران : همپا، ۱۳۹۳
مشخصات ظاهری	۳۷۶ ص
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۵۲۱۰-۸۶-۶
وضعیت فهرست نویسی	فبا
موضوع	تل اسپید
موضوع	حقاری ها (باستان شناسی) -- ایران -- ممسنی
موضوع	تل اسپید -- آثار تاریخی
شناسه افزوده	بیری، کامرون
شناسه افزوده	Petrie, Cameron
شناسه افزوده	سیدین، مزگان، ۱۳۴۸
رده بندی کنگره	۱۳۹۳ / ۸۲ع۵ / DSR۵۵
رده بندی دیویی	۹۵۵:۶۳۰-۴۳
شماره کتابخانه ملی	۴۵۰۵۱۸۶

شماره نشریات

پژوهش های باستان شناسی تل اسپید، فارس

تألیف: دکتر علیرضا عسکری چاوردی،

دکتر کامرون پیتری، دکتر مزگان سیدین

ناشر: همپا - دانشگاه همپا

ویراستار: پوریا خدیش

نوبت و سال چاپ: اول، ۱۳۹۳

طرح جلد: مصطفی سجادی

صفحه آرائی: اعظم دانشجو

نظارت فنی: اردشیر شکوفه آبکنار

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: نادر / ستاره سبز / کاوا

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۵۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۲۱۰-۸۶-۶

طرح روی جلد: کتیبه عیلامی مکشوفه از روستای تل اسپید (گزارش هرتسفلد)

حق نشر و هرگونه کپی برداری از این اثر برای مؤلف محفوظ است.

تهران - خیابان انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - پایین تر از روانمهر - کوچه بهشت آئین - پلاک ۸ - واحد ۳

تلفن: ۶۶۹۵۰۸۷۱ همراه: ۰۹۱۲۴۲۲۰۷۹۵ دورنگار: ۶۶۴۸۱۶۴۱

مقدمه ناشر

در جهت تحقق منویات سفر مقام معظم رهبری و پیرو سفر هیأت محترم دولت به استان فارس، احداث دانشگاه هنر شیراز در سال ۱۳۸۸ در جلسه هیأت محترم دولت به تصویب رسید. در این خصوص شورای عالی گسترش آموزش عالی وزارت علوم تحقیقات و فناوری طی مجوز شماره ۲۲/۲۱۶۲۸ مورخه ۸۸/۱۲/۲۴ موافقت اصولی با احداث این دانشگاه به بلاغ مودع سرانجام پس از چند سال تلاش بی وقفه در مردادماه ۱۳۹۲ مجوز قطعی دانشگاه هنر شیراز صادر شد. این دانشگاه از مهرماه ۱۳۹۲ در سه رشته مرمت بناهای تاریخی، موزه داری، فرش پذیرش دانشجو داشته است و در مهرماه ۱۳۹۳ در دو رشته معماری و باستان شناسی و تاریخ هنر پذیرش دانشجو خواهد داشت. دانشگاه موفق به جذب هیأت علمی راه اندازی کتابخانه، آزمایشگاه، کارگاه‌های مختلف به ویژه کارگاه مرمت فرش، کارگاه کامپیوتر، وب سایت، سیستم مسجد، سلف سرویس غذاخوری، و خوابگاه‌های دانشجویی شد. امید است، با اتکال به خداوند متعال هر سایه محالیه‌های بی دریغ دولت محترم جمهوری اسلامی ایران و با کمک مردم فرهیخته کهن شهر تاریخی ایران رمیر شیراز، این دانشگاه در محوطه یکصد و پنجاه هکتاری خود در شمال شهر شیراز استقرار یابد و ساخت و ساز بناهای دانشگاه آغاز شود.

قامت شهر شیراز و دیار فارس در زمینه هنر به راستی قامت تاریخی ایران است. جهانیان ایران را به نام هنر می‌شناسند، و خاستگاه هنر ایران فارس شیرازه فرهنگ و تمدن ایران زمین است. لذا، ضرورت ماهوی دانشگاه هنر در شیراز بر همگان آشکار است و در تمام طرح‌های آمایش سرزمینی بر موضوع هنر در شیراز و فرهنگ تاکید ویژه شده که روحیه تاریخی و شناخت تاریخی مردمان این اقلیم گویی فقط نیست و فرهنگ.

این دانشگاه، به عنوان تنها دانشگاه دولتی هنر در نیمه جنوبی کشور، بر اساس طرح جامع (برنامه ریزی ده ساله) در چشم انداز برنامه توسعه، ۱۰ دانشکده و ۱۲۰۰۰ دانشجو در سطوح مختلف خواهد داشت.

دانشگاه هنر شیراز در نظر دارد به عنوان دانشگاهی مؤلف و بومی، مکتب هنری شیراز و هنرهای از یاد رفته را احیا نماید آن را که جلوه دهنده ی اندیشه های عالمان بزرگ اسلامی بوده است.

فارس خاستگاه تمدن های باشکوهی بوده زیرا که در نخستین مراحل رشد بشر، گسترده ترین سازمان های مدیریتی جهان کهن از فارس بوده است. فارس تجلی گاه هنر بوده و در عصر اسلامی به پشتوانه مکتب فلسفی شیراز در این شهر مکتب هنری شکل گرفته است. به همین دلیل، مقام معظم رهبری فرمودند: «دانشگاه در شیراز یعنی دارالعلم در دارالعلم».

امروز با گذر از سده‌ها و به پستوانه اندیشه عالمان گرانقدر، شهر شیراز به مدیریت و برنامه ریزی آموزشی و پژوهشی در حوزه هنر نیاز دارد. این شهر در پرتو فرهنگ تاریخی و فرهنگ منطقه ای تلاش دارد با تحرک و پویایی بیشتر به حیات هنری خود ادامه دهد و با تاسیس دانشگاه هنر نقش تاریخی خود را با اندیشه ای آکادمیک شکل ببخشد.

به همه این دلایل، دانشگاه هنر شیراز قصد دارد در جهت تحقق اهداف بنیادی خویش که همانا حمایت از هنر، میراث و ارزشهای فراوان دیگر است، اهداف پژوهشی خود را در زمینه شناخت میراث تاریخی، هنرهای بومی و سنتی در چارچوب دانشگاهی مولف و بومی تقویت نماید و در این زمینه انتشارات دانشگاه را گسترش دهد. کتاب حاضر به عنوان سومین کتاب از سلسله انتشارات دانشگاه هنر شیراز، گوشه ای از پتانسیل تاریخی فرهنگ و هنر هزاره‌های نخستین مراحل شهرنشینی در فارس را نشان می دهد که از این دیدگاه محوطه باستانی تل اسپید به روش علمی مورد بررسی و شناخت قرار گرفته است. محتوای این کتاب نشان می دهد شناخت علمی منابع زیستی، منابع تاریخی و میراث فرهنگی تا چه حدود اهمیت دارد و هم استفاده از روش های علمی به ویژه در تحقیقات میدانی، چه حدود در تحلیل و تفسیر مواد باستان شناختی کارآمد است. امید است، با انتشار نتایج این نوع مطالعات بتوانیم شناخت تاریخی از اقلیم و دیاری تاریخی بدست آوریم که این شناخت می تواند به صورت عینی در مدیریت منابع، طرح های آمایش و توسعه دانش در فارس مفید باشد.

علیرضا عسکری چاوردی

مسئول راه اندازی و سرپرست دانشگاه هنر شیراز

شیراز ۱۳۹۱

www.ketab.ir

مقدمه پژوهشکده باستان‌شناسی

پژوهشکده باستان‌شناسی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور به عنوان متولی و حافظ میراث گذشتگان سرزمین ایران همواره تلاش دارد بر کاوش‌های باستان‌شناسی کشور مدیریتی علمی داشته باشد. این پژوهشکده با اتکاء به دانش علمی مجموع باستان‌شناسان ایرانی و ایران‌شناسان غیر ایرانی طی هفتاد سال مدیریت بر محوطه‌های باستانی کشور همواره مسیری پویا و آکادمیک در تحقق نیازهای علمی کشور پیموده است. با این رویکرد، پژوهشکده باستان‌شناسی مشوق گروه‌های تحقیقاتی است که سطح علمی میراث فرهنگی کشور را با ارائه و انتشار نتایج تحقیقاتی خود در مقیاس بین‌المللی به نمایش بگذارند.

کتاب حاضر نمونه یکی از برنامه‌های مشترک علمی پژوهشکده باستان‌شناسی با دانشگاه‌های داخلی و خارجی است که با رویکردی علمی نگارش شده است. استفاده از روش‌های بررسی پیرامون در تحلیل و طبقه‌بندی مواد باستانی به کار گرفته شده و با مهارت علمی یافته‌ها طبقه‌بندی و با تحلیل داده‌ها به تولید دانش بنیادی از تاریخ کشور در حوزه جنوب و جنوب غرب کشور منجر شده است.

شناخت تاریخ جنوب و جنوب غرب کشور به ویژه در عصر تشکیل حکومت‌های اولیه و پیچیدگی جوامع طی هزاره‌های چهارم و سوم پیش از میلاد و تشکیل حکومت هخامنشی اهمیت دارد. به ویژه این که در تحقیقات در حد فاصل دو قطب تاریخی کشور یعنی شوش و تخت جمشید انجام شده است که همه این دلائل به ویژه شناخت فرآیند توسعه و تحول تمدن عیلامی و سرانجام شکست آن یکی از بزرگ‌ترین سازمان‌های حکومتی جهان باستان، هخامنشیان، نتایج حاصل از تحقیقات لایه‌نگاری محوطه باستانی تل اسپید در دشت فهلان در منطقه ممسنی فارس مهم و نگرشی نوین از مطالعات باستان‌شناسی این بخش از کشور ارائه می‌دهد.

دکتر حمیده چوبک

رئیس پژوهشکده باستان‌شناسی

پاییز ۱۳۹۳

فهرست مطالب

۷	مقدمه ناشر
۱۳	پیشگفتار
۱۷	درآمد
۱۸	پیشینه پژوهش‌های باستان‌شناسی در منطقه ممسنی
۱۸	تل اسپید در فلات گاه‌نگاری جنوب غرب ایران (فارس و خوزستان)
۱۹	دورهٔ لپویی
۱۹	دورهٔ بانس
۲۰	دورهٔ کفتری
۲۰	اواسط - اواخر هزارهٔ دوم پ.م
۲۰	اواخر هزارهٔ اول پ.م
۲۳	۱،۱،۱: توصیف محوطه تل اسپید
۲۵	۱،۱،۲: بافت و بستر زیست محیطی تل اسپید
۲۷	۱،۱،۳: لایه نگاری، مراحل سکونت و ساختارهای معماری
۲۷	۲،۱،۳: روش کاوش
۲۸	۳،۱،۳: مراحل لایه نگاری استقرار
۳۴	۳،۱،۴: توصیف مراحل لایه‌نگاری
۵۲	۵،۱،۳: بررسی ساختار مراحل لایه‌نگاری تل اسپید
۵۳	۱،۱،۴: سفال‌های تل اسپید
۵۳	۲،۱،۴: تعریف اصطلاحات و واژه‌شناسی
۵۶	۲،۱،۴: توصیف ظروف، فرم‌ها و تزیینات سفال‌ها بر مبنای مراحل استقرار
۱۰۸	۴،۱،۴: خلاصه‌ای از یافته‌های سفالی
۱۰۸	اوایل تا اواسط هزاره چهارم پ.م
۱۰۹	دوره انتقالی از اواسط به اواخر هزاره چهارم پ.م

۱۱۰		اواخر هزاره چهارم پ.م.
۱۱۱		اواخر هزاره سوم و اوایل نیمه هزاره دوم پ.م.
۱۱۴		مراحل اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول پ.م.
۱۱۴		مراحل اواسط و اواخر هزاره اول پ.م.
۱۱۵		۵. ۱: یافته‌های کوچک
۱۱۵		اوایل تا اواسط هزاره چهارم پ.م. - مراحل ۲۰-۲۴، دوره لیویی
۱۱۵		اواسط تا اواخر هزاره چهارم پ.م. - مراحل ۱۹ و ۱۸، دوره انتقال از لیویی به بانس و دوره بانس
۱۱۶		اوایل و اواخر هزاره سوم پ.م. تا اواسط هزاره دوم پ.م. - مراحل ۱۷-۱۵، دوره کفتری
۱۱۶		اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول پ.م. - مراحل ۱۴-۱۳، دوره انتقالی
۱۱۶		اواسط تا اواخر هزاره اول پ.م. - مراحل ۱۲-۱، دوره هخامنشی و فراهخامنشی
۱۱۷		۶. ۱.۱: تاریخ‌گذاری‌های رادیو کربن و نتایج
۱۲۱		تصاویر
۱۵۴		صفال‌های تل اسپید
۳۱۷		کتاب‌شناسی
۳۳۳		تصاویر رنگی

پیشگفتار

منطقه ممسنی در بخش شمال غربی منطقه فارس، در فاصله تقریبی ۴۰۰ کیلومتری جنوب شرق شوش و ۱۵۰ کیلومتری غرب تخت جمشید و در ارتفاع ۸۸۰ تا ۹۸۰ متر از سطح دریا قرار دارد. این منطقه از دشت‌های حاصلخیزی تشکیل شده است که در امتداد کوه‌های زاگرس از شمال غرب به جنوب شرق امتداد یافته‌اند. دشت‌های این منطقه دشت است و به دلیل وفور آب چشمه‌ها، جریان رودخانه فهلپان و همچنین گذر راه ارتباطی فارس به خوزستان، همواره برای سکونت مناسب بوده است.

نخستین پژوهش‌های باستان‌شناختی در منطقه ممسنی حدود سال‌های ۱۲۸۴ و مرحله دوم در سال ۱۳۰۳ هجری شمسی انجام شده است (Herzfeld 1907, 1926, 1933, 1935). برای نخستین بار هرتسفلد نقش برجسته معروف عیلامی کورانگون، و محراب‌های باستانی سِروان (جین‌جان)، کتیبه عیلامی تل اسپید، گور صخره‌ای دائو دختر و برج معروف به دیمه میل را در منطقه ممسنی شناسایی کرد (Ibid). در پی شناخت اولیه اهمیت این منطقه و همچنین تاکید گل نبشته‌های بروی تخت جمشید مبنی بر وجود پایگاه‌های هخامنشی در حفاصل شوش و تخت جمشید تلاش‌های متعددی برای شناخت مناطق واقع در این محدوده صورت گرفت (Mostafavi 1963: 16-18; 1967: 90-101; Hinz 1961: 250-251; Hallock 1978: 109ff; Koch 1980; 1990; 1992: 68-73; Aperghis 1996; 1998; 1999; Tuplin 1998). اوّل استاین سراسر این منطقه را در نوردید، و مدعی شد که اسکندر مقدونی برای فتح فارس از تنگه خاشاک (تنگه سنقر در منطقه ممسنی) گذر کرده است و در پی آن این فرضیه به طور گسترده از سوی بسیاری از پژوهشگران پذیرفته شد (Stein 1940: 11-48; Herzfeld 1968: 146; Hansman 1972: 118; Bosworth 1980: 324-329; MacDermott and Schippman 1999: 294). غالب این افراد در جستجوی راه شاهی و دروازه‌های ورود اسکندر به فارس، منطقه ممسنی را مد نظر قرار دادند تا این که در آغاز دهه ۱۳۸۰ هجری شمسی، در چارچوب طرح پژوهشی مشترک پژوهشگاه، پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی و دانشگاه سیدنی در یک طرح مشترک باستان‌شناسی با هدف شناخت سرزمین‌های حفاصل شوش و تخت جمشید، منطقه ممسنی بررسی و برخی از محوطه‌های آن کاوش شد.

در این پژوهش مشترک طی سال‌های ۱۳۸۱ لغایت ۱۳۸۷ سه محوطه باستانی تل نورآباد، تل اسپید و محوطه سِروان جن جان (قلعه کلی) کاوش لایه‌نگاری شد و سراسر سه دشت رستم یک (دشت فهلپان)، دشت نورآباد و دشت رستم ۲ بررسی شد. در نتیجه این بررسی‌ها ۵۹ محوطه باستانی شناسایی شد (Potts et.al.).

Chapter 1: 2005). برنامه مطالعات و بررسی‌های باستان‌شناسی در تمام طول دوره به سرپرستی پروفیسور دنیل توماس پاتس از دانشگاه سیدنی و سرپرستان ایرانی دور یکم دکتر کوروش روستایی (۱۳۸۱-۱۳۸۳) و دور دوم (۱۳۸۴-۱۳۸۸) دکتر علیرضا عسکری چاوردی معاون پژوهشی وقت پژوهشکده باستان‌شناسی بود.

یکی از محوطه‌های مورد کاوش در این برنامه مطالعاتی مشترک، کاوش لایه‌نگاری محوطه تل اسپید بود. اساس برنامه کاوش تل اسپید در دور یکم انجام و در دور دوم این برنامه تداوم پیدا کرد. در مرحله یکم ۱۶ متر در تل اسپید کاوش و ۲۴ مرحله استقرار شناسایی شد. عمده یافته‌ها علاوه بر تاریخ‌گذاری نسبی، با آزمایش رادیو کربن (۳۳ نمونه) تاریخ‌گذاری مطلق شد. در نتیجه توالی استقرار مناسبی از سکونت‌های هزاره ششم پیش از میلاد تا ۵۰ میلادی از فصل یکم پژوهش در تل اسپید حاصل شد.

دومین مرحله از پژوهش‌های مشترک با دیدگاهی وسیع‌تر و نگرشی عمیق‌تر در زمستان ۱۳۸۵ در منطقه نور آباد ممسنی انجام شد. بخشی از اهداف در تداوم همان برنامه‌های فصل یکم طرح‌ریزی شد و بخش دیگر در روند نتایج مطالعات حاصل از آن مرحله، در این فصل انجام شد. کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه تل اسپید در مرحله یکم به اتمام رسیده بود و در دور دوم لایه‌نگاری در این محوطه در عمق پنج متری زیر سطح زمین‌های هم‌سطح اطراف ادامه یافته است.

دکتر کامرون پتری از دانشگاه کمبریج، دکتر مژگان سیدین و دکتر علیرضا عسکری چاوردی هر سه نفر باستان‌شناسانی بودند که در تمام مدت بررسی‌های مشترک در محوطه تل اسپید انجام دادند. در آن زمان، هر دو نفر ایرانی نام‌برده عضو هیأت علمی پژوهشکده باستان‌شناسی بودند و برنامه‌ها با حمایت مالی و مدیریتی پژوهشکده باستان‌شناسی انجام شدند. از نویسندگان این کتاب از سرپرست غیر ایرانی و بویژه آقای دکتر روستایی سرپرست ایرانی دور یکم به جمع قدردانی می‌کنند. بیشترین قدردانی مدیون زحمات عالی‌قدر رئیس وقت پژوهشکده باستان‌شناسی زنده یار دکتر مسعود آذرنوش و هم رئیس محترم وقت پژوهشگاه میراث فرهنگی مهندس سید محمد بهشتی است، که در آن سال فرصت لازم برای انجام پژوهش‌های مشترک باستان‌شناسی را فراهم ساختند. پژوهش‌های مشترکی که منجر به توسعه علمی کشور در حوزه باستان‌شناسی و هم رشد مراکز ایران‌شناسی در خارج از کشور شد.

این کتاب با رویکرد علمی و استفاده از روش‌های کاوش پیشرفته در تحلیل و ثبت‌بندی مواد باستانی حاصل از کاوش‌های باستان‌شناسی محوطه تل اسپید تدوین شده است. اتکاء کتاب بر یافته‌های سفالی و یافته‌های معماری است. نخست، یافته‌ها در چارچوب فرآیند لایه‌نگاری محوطه توصیف شده و سپس داده‌ها به صورت روشمند از مراحل مختلف سکونت‌های هزاره سوم پیش از میلاد تا ۵۰ پیش از میلاد در دو بخش معماری و سفال به ترتیب تحلیل و بحث شده‌اند.

مطالب این کتاب در شش فصل تنظیم شده و بخش هفتم کتاب به طرح‌ها و تصاویر اختصاص داده شده است. در بخش یکم، محوطه تل اسپید از نظر موقعیت جغرافیایی و ریخت‌شناسی سطحی توصیف می‌شود. در بخش دوم، بافت و بستر زیست‌محیطی تل اسپید در دشت تل اسپید، رودخانه‌ها، چشمه‌ها و اطلاعات لازم در خصوص رسوب‌گذاری و وضعیت محیط‌زیست تل اسپید ارائه می‌شود. در فصل سوم، در سه قسمت به ترتیب کلیات لایه‌نگاری و مراحل استقرار، روش‌شناسی کاوش و سرانجام ۲۴ مرحله لایه‌نگاری تل اسپید همراه با ساختارهای معماری به تفصیل بیان شده است. در پایان این بخش، جمع‌بندی کلی از مراحل استقرار مختلف

به عمل آمده است. بخش چهارم این کتاب یافته‌های سفالی است که از دورهٔ لیبوی تا دورهٔ ساسانی را شامل می‌شود. دلیل اهمیت این بخش علاوه بر گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سفال‌های هر مرحلهٔ استقرار این است که کمابیش دوره‌های فرهنگی تمام مراحل ذکر شده است. تاریخ‌گذاری دوره‌ها با گاهنگاری مطلق انجام شده است و علاوه بر تعریف اصطلاحات به کار رفته در توصیف ظروف، تمام قطعه سفال‌های مکشوفه از این ۲۴ مرحله استقرار بر اساس جنس، شکل و تزئین توصیف شده‌اند. حاصل یافته‌های سفالی این محوطه در پایان بخش چهارم در فرآیند زمانی گاهنگاری دوره‌های پیش از تاریخ و تاریخی جنوب غرب کشور بحث شده است. در فصل پنجم، یافته‌های کوچک نظیر صدف، آجرهای سوخته، ابزارهای سنگی، مهره و چند قطعه فلز مکشوفه از واحدهای لایه نگاری ارائه می‌شوند. در بخش ششم، نمونه‌برداری انجام شده برای تاریخ‌گذاری کربن ۱۴ و تاریخ‌های ماحصل از نتایج آزمایش این مواد ذکر می‌شود. بر اساس نتایج مطلق حاصل از نمونه‌ها، تاریخ‌گذاری دوره‌های سکونت مشخص شده دوره‌های سکونت تل اسپید در چار چوب فرآیند گاهنگاری مناطق پیرامون به ویژه منطقهٔ فارس مورد بحث قرار می‌گیرد. طرح‌ها، تصاویر و جدول‌های توضیحی مشخصات یافته‌ها پایان بخش این کتاب است. طرح‌ها و تصاویر یافته‌ها در صورت طبقه‌بندی شده در ارتباط با متن کتاب ارائه شده است.

به امید توفیق الهی

تر علیرضا عسکری چاوردی

(عضو هیأت علمی، شتاب شیراز و سرپرست دانشگاه هنر شیراز)

دکتر کامرون بیتا (عضو هیأت علمی دانشگاه کمبریج)

دکتر مژگان سیدین (عضو هیأت علمی پژوهشکده باستانشناسی)

پاییز ۱۴۰۳، شیراز